

Liberális és orthodox irányzatok az angol vallásos életben.

Az az óriási hatás, melyet a theológiának, mint tudománynak mivelése által való föllendülés a mivelt nemzetek irodalmában keltett, nem hagyta érintetlenül a különben gyökerestől konzervatív angol szellemet sem. Erről teszen bizonytságot az, hogy a midőn ez újabb tudomány-ág által földerített igazságok elől már kitérni nem lehetett, siettek az angolok is lefordítani saját nyelvükre oly kitűnő tudósok munkáit, mint Tischendorf, Baur, Kuenen, Ewald és mások. Ugy ezen tudósok alapot vető munkái, valamint az azok nyomában rohamosan felsarjadzó gazdag irodalom, nem is tévesztették el hatásukat egy újabb irány megteremtésében, mely iránynak legkiválóbb terméke egy teljesen újra átnézett és igazán élvezhető irányban fordított biblia. Igaz, hogy a Revised Version (így nevezik az angolok az 1881. és 1885-ben megjelent új fordítást) sokat veszített ama kenetteljes hangból és klasszikus nyelvezetből, mely a régibb, az anglikán egyházban ma is kizárólagosan használt u. n. Authorised Version-t (hitelesített fordítás. 1611-ből) áthatja; de a mig emez, gyönyörű nyelvezete mellett is csak a hívő lélek szükségleteit elégíti ki, amazt a kritikus lélek is tudja élvezni, mert minden lap margóján bőven adja a legtekintélyesebb Codexek olvasásait is. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy Angliában nemesak a tudósok és papok, hanem általában minden számottevő ember olvassa a bibliát és érdeklődik bibliai kérdések iránt, a theologiai liberalizmus érdekében valóban nagy vívmánynak tarthatjuk ama bizottság munkáját, mely az angol nép kezébe a bibliának kritikai fordítását adta; mert ez által lehetővé van téve az, hogy a keresztény theologiai tudomány újabb sikerei minden vizsgálódó lélek előtt a lehető legnagyobb és legközvetlenebb világításban álljanak.

Ezzel azonban korántsem akarom azt mondani, hogy az angol Revised Version hibától ment fordítás, mert bizony vannak nagyon is szembetűnő fogyatkozásai; de ezektől eltekintve, az már kétségtelen, hogy a kor kívánalmainak, a tudomány fejlődése által meg-

követelt igényeknek, a keresztény theológiában az igazságot kereső, kutató lélek szükségleteinek, az összes használatban levő és a nagy közönségnek is szánt biblia-fordítások között leginkább megfelel. S ha a magyar biblia-fordításokkal összehasonlítjuk, lehetetlen elszomorodva nem látnunk, hogy a magyar fordításban egyes helyeken mily érthetetlen és összefüggéstelen mondatokon, sőt nagyobb részleteken kell a magyar olvasónak gondolkoznia — és ez nem mindig a régies nyelvezet miatt van így.

Hogy az angolok a theologiai tudományok tovább fejlesztésére, s különösen azok eredményeinek a laikus közönség közötti terjesztésére a leghelyesebb alapot egy jó biblia-fordításban látták, bebizonyult abban, hogy a Revised Version megjelenése után a bibliai kritika iránt való érdeklődés csodálatra méltó arányban emelkedett. Mert habár jelentek is meg kritikai művek azelőtt, hatásuk csekély volt minden irányban. Igaz, hogy a liberálisabb kritika még az újabb időben sem tudott aratni olyan sikereket, minőkre a már letett alapok reménységgel bízattának. Ennek pedig legfőbb és egyszerszint legkülönösebb oka abban van, hogy az óriásilag túlsúlyban levő angol hivatalos egyház (Established Church of England) csak azt engedi meg tudósainak, hogy a bibliának kizárólagosan a történelmi részével foglalkoznak kritikailag — a többi a 39 hitezikkely és az okosabbak dolga. Ezzel igyekeznek a többi, nagyobb orthodox egyházak is a bibliának ihletettségéről szóló hagyományos tant érintetlenül fentartani — de fentartani különösen mindenik egyház a hagyományos nemzeti alapot.

Pedig lehet-e elválasztani a bibliában a történelmi részt a tanításiaktól? Hiszen minden bibliát olvasó ember előtt világos dolog az, hogy a Mózesi könyvekben néhol az Istenről való fogalom egészen más, mint a prófétaiakban; viszont a prófétai könyvek más szellemben tanítanak, mint a Jóbról szóló költemény, a Prédikátor és Példabeszédek könyve; a Zsoltárok néhol teljesen különböznek egymástól. A Mózes öt könyve, vagy az Ézsaiás proféciaja pl. nem egy szerző műve, mert egyes részek tanítása annyira különbözik egymástól, hogy azoknak keletkezését 100—200 és több évi időközökbe kell helyeznünk. Az új testamentum sem teszen kivételt, pedig ehez közelíteni nem is mernek kritikailag az angol orthodoxok. Az evangélisták szerint Jézus egészen más alapon tanított, mint Pál és Péter és a Jelentések írója szerint, sőt a negyedik evangélium határozottan ellenkező irányu a három elsővel szemben. S ha

még ezek mellett tekintetbe vesszük azt, hogy a ma ismert bibliai könyveket csak évszázak mulva szedték össze és osztották részletekre olyan alakban, mint a milyenben hozzánk jutott, lehet-e érintetlenül hagynunk azt a részét, melynek alapja éppen a historiai fejlődésben van. Mi lehet a célja akkor a bibliai historicum vizsgálásának, ha elveszjük belőle azt, a mi e historicum vázának megadja húsát és véréit? Mert hiszen ha a biblia ihletett könyv, olyan értelemben, mint a hogy az orthodox magyarázza, megállhat-e ama bizonyos ihletés a tanitási részletekre, melyek *egy* szerző neve alatt gyakran rohamosan változnak, sőt éppen egymással szemben állanak? Mikép igazodjék el az emberi okoskodás, ha ugyanazon egy forrásból, saját maga fölött álló tekintélytől eredő és egymással kapcsolatban levő két dolog közül az egyiket elfogadhatatlannak kell hirdetnie, míg a másikat föltétel nélkül elfogadnia.

Mindezekre a kérdésekre a tudományos vizsgálódás már megadta a választ és nem mindig az orthodoxia javára. Úgy látszik, az angol orthodoxok is kénytelenek ezt belátni, mert a Colenso, Davidson és mások esete ma nem igen ismétlődik; de azért mégsem adják föl egészen a régi álláspontot. Professor Cheine pl. a ki az Established Church tagja, oxfordi tanár, az ó-testamentom kritikusaik közt ma a legelső szaktekintély, de mivel tudományos vizsgálataiban túlment a megengedett határon, — mert túl kellett mennie, hogy rendszerében összhangot teremtsen — a hivatalos egyház egyetlen templomában sem szabad prédikálnia. Szenved-e ez által a liberális irány? Hiszen könyveit ezer és ezer példányokban olvassák, előadásaira seregestől tödülnek a hallgatók. Az orthodox iránynak vannak még kitünő képviselői, csak hogy nem minden tudós vet számot a tudományos vizsgálódás minden követeléseivel. Canon Driver pl. ki szakképzett hebraista, igen jeles bevezetést írt az ó-testamentomi könyvekhez; professor Sayce, Canon Gore és mások többé-kevésbé tekintélyeknek nevezhetők. De midőn elismerik, hogy ez vagy ama könyv, vagy egyes részletek nem akkor és nem azon kéz által irattak, mint a hogy maga a biblia állítja, minő nézetük lehet a tudós uraknak az ihletésről, mely akkorákat tévedett? Mert bármiféle okoskodás szerint is, a bibliának, mint a hit alapjának és mint irodalomnak egy elválaszthatatlan egészet kell képeznie, különben a hit alapjára nézve tekintélye nem lehet. Az orthodoxiának ezzel számot vetve kellene hogy fölláltsa az ihletésről szóló tant, a mely mai alakjában, a többi tudományok fejlődése mellé állítva, bizony csekély értékkel bír.

Nagyon különös továbbá az angol orthodoxiának azon irányzata, mely szerint olyan sarkalatos orthodox és állítólag Krisztustól eredő elveket, mint a szent háromság és az azzal kapcsolatban levő megigazulás, előre elrendelés, üdvözülés tanát nem közvetlenül a Jézus életéből igyekszik igazolni, hanem leggyakrabban egyházi atyák, későbbi hittudósok irataiból, melyeknek hitelessége, értéke még máig sínes eldöntve. Az athanáziosi hitvallás pl. oly nagy tiszteletben részesül a hivatalos angol egyházban, hogy azt minden év Karácsonyjában minden egyes templomban ismertetni tartoznak a papok. Dr. Lightfoot, volt anglikán püspök, még a németek által is kitűnőnek elismert vaskos tanulmányköteteket irt az egyházi atyákról; de az ő tanulmányai is arról tesznek bizonyosságot, hogy a midőn az egyházi atyák a fönnebb említett tanokról írva, azokat érvekkel támogatják, ezen érvek tetemes része vagy nem a ma ismert bibliából vannak véve, vagy pedig a megfelelő bibliai helyektől lényegesen elütnek. Jogosultak voltak-e tehát amaz egyházi atyák, hogy az ihletett biblián kívül is vegyék adataikat a hit alapjaira nézve, vagy azoknak másféle magyarázatot adjanak? És ennek alapján jogosult-e valamely egyház arra, hogy ilyen kétséges adatok alapján igyekezzék fentartani és védelmezni bizonyos hit-elveket? Hiszen maguk az egyházi atyák között is merülnek föl igen lényeges ellentétek, s ha ők a Jézusi tudományok hivatalos továbbvivői, miként egyeztetni ki amaz ellentéteket az orthodoxia?

De bármiképen is álljon a dolog, az ma beigazolt tény, hogy nemesak az apostoli egyházi atyáknak az újtestamentomi könyvekhez, hanem az új-testamentomi könyveknek egymáshoz való viszonyában is megvan az a folytonossági hiány, melyet az orthodoxia áthidalni nem tud. Mit szóljunk pl. ahhoz, hogy az evangeliomi könyvek elolvasása után, Pál apostolnál már egészen más alapot találunk, mint a minőt az evangeliomok Jézusa vetett? Sem a Pál apostol, sem az egyházi atyák és más hittudósok irataiból senki ki nem tagadhatja az egyéni meggyőződés hatalmas megnyilatkozását, mely szerint az irataikban foglalt tanoknak gyakran egyéni magyarázatot adtak; ez áll különösen Pál apostolról. Az egyházi atyák iratai is arról tanuskodnak, hogy az első keresztény százévekben úgy a Jézus személye, mint tanításaira nézve az egyéni meggyőződés kritikája nagy mértékben nyilvánult. Ha ez áll, akkor áll az is, hogy úgy a Pál, mint az egyházi atyák tudományos fejtegetései között vannak dolgok, melyek nem alapulnak egészen a biblián, különösen az evangeliomi Jézus személyi és tanítási jellemén;

sőt ezáltal beigazolván látjuk azt az elvet, hogy a hitéletben jogosultsága van az egyéni lélek kritikája által fejlesztett alapnak, s az orthodoxia saját veszedelmére védelmez nem közvetlenül a biblián, s nem közvetlenül a Jézus tanításain alapuló dogmákat.

Darwin, Huxley és Spencer honfitársainak nagy figyelembe kellene venniök azt, hogy a mi e nagy tudósok tudományos rendszerében igaznak bizonyult, amaz igazság nem adhat privilegiumot a bibliának sem. Sőt az exact tudományok fejlődése nagyon sok bibliai tant lehetetlenséggé törpít, melyekre nézve a pusztá tekintélyre hivatkozással sokra nem megyünk, mert „a tekintélyre hivatkozás soha meg nem állhat a fölébredt lelkiismeret igazsága előtt.“ A földrajzi, csillagászati, élettani ismeretek egy olyan világot tárnak előnkbe, melyről úgy a biblia kora, mint a későbbi századok sejtélemmel sem bírtak. Tagadhatjuk-e azért e fölfedezett világ valódiságát, de különösen nagy befolyását az emberi tökéletesedés előmozdítására nézve? Ha az emberiség megváltása a Jézus személyével és működésével csakugyan tökéletes és befejezett dolog lenne, mi haszna lehetne akkor a későbbi művelődésnek, melynek előnyeit pedig egyetlen orthodox is föl nem adja. És azóta nemcsak a tudományos műveltség, hanem éppen ennek útján a hívó léleknek Istenhez való viszonya is gazdagodott új módzatokkal, melyek a biblián kívül mint igazságok állanak a lelkiismeret előtt, és mi szentebb a lélek előtt, mint az igazság? De különösen mi áll világosabban az emberi történelmet tanulmányozó lélek előtt, mint az, hogy „az emberi gondolat összes fejlődésével egyetlen nagy tenger, általános dagálylyal és apálylyal, melyeknek egymásra való hatását a különböző korszakokban szétválasztani nem lehet?“

A biblia is egy láncszemet képez az emberi gondolat emelkedésének és esésének hosszú sorozatában; de ha erejét, hatását a mai viszonyokra nézve mérlegelni akarjuk, úgy figyelembe kell vennünk a mai gondolat-irányzatok visszahatását is, melyek szintén tért és tekintélyt követelnek, nagyon sokszor épen a bibliával szemben. Mert soha a biblia nagyobb arányban különböző oldalakról megtámadva nem volt, mint napjainkban; s ha hitéletünknek ezutánra is egyik legerősebb alapjául vesszük, eme támadásokkal szemben hasonló erősségű érvekkel kell küzdenünk, erősítve azt a mi fenntartható és föladva azt, a mi úgy is veszendő. Az angol liberalisok e szellemben igyekeznek úgy a bibliának, mint általában a hit kérdéseinek azt az értéket megadni, mely azokat megilleti; s az

orthodoxia tanával szemben, t. i. hogy a biblia, különösen az új-testamentom, szent és sérthetetlen, melyen túl a hit nem mehet saját sérelme nélkül, az emberi nem általános fejlődésének elveiből következően igazolni igyekeznek, hogy a bibliában megmarad mindaz, a mi sérthetetlen, állandó, de veszendő mindaz, a mit benne a hit az isteni törvényekkel szemben beigazoltának nem lát. Ezért kell tehát tudományos kritikai úton, a tárgyilagosság tökéletes megtartásával közelíteni a biblia teljes egészéhez, mert ama nagy ellentétek, melyek benne lépten-nyomon felmerülnek, más módon ki nem egyenlíthetők. A Jézus személyéről és tanításairól pl. az összes újtestamentomi könyvek mai állása szerint egy összhangzatos egész képet nem tudunk alkotni, mert egyes könyvekben igen nagy az eltérés úgy a historiai, mint a dogmatikai részletekre vonatkozólag. De mit árt azért a Jézus személye és tanításai erkölcsi fenségének az, ha a kritika mindezeket kénytelen meglátni és összhangba igyekszik hozni mindazt, a mi a Jézus személye és tanításai jellemének keretébe historialag és lélektanilag beleillik, habár ezáltal meg is fosztja őt az amúgy is nem sokat érő legendáktól. És olyan tudósok, mint Dr. Martineau, Müller Miksa, Dr. Drummond, Dr. Beard Károly, Dr. Hatsch, Professor Cheyne, Montefiore és mások, kik a bibliai kritika általában a vallási kérdések emez új hangját megszólaltatták Angliában, nem vádolhatók irreverentiával sem a Jézus személye, sem a biblia iránt. Tudományos rendszerük habár a vallásbölcészet, egyháztörténelem és a biblia-magyarázat terén még nem is aratott óriási sikereket, de biztat legalább valószínűségével annak, hogy az orthodoxia a megkezdett küzdelemben nem fog diadalt aratni. Mert a hagyományok egy részén kívül, melyek amúgy sem bírnak sok kritikai értékkel, liberalis elvek mellett szól mindaz, a mi az emberi nem általános történetében biztosította és biztosítja a haladást. Dr. Martineau bölcészeti művei és neve eléggé ismeretesek minden komoly theologus előtt; ellene az orthodoxia összes erőlködése ellenére is, csak annyit tud felhozni: „Kár hogy ez az ember nem a hivatalos egyház tagja!” Dr. Beard Károly tanulmányai Lutherről és a Reformációról általában, igaz világos színben állítják előnkbe azt, hogy a hit nyilvánulásainak a tudományok fejlődése néha egészen új irányt ad, s e tekintetben a Reformációnak is egy újjáébredő tudomány — a klasszikus nyelvek és művészetek művelése — adta meg a kezdeményezést. Az angol orthodoxiának pedig ragaszkodnia kell a reformációhoz, különösen pedig a hivatalos egyháznak, mely

nem egészen az apostoli folytonosság elvén, hanem nagy részben Erzsébet és VIII. Henrik királyi edictumain állította föl 39 ezikelyes hitrendszerét. Az összehasonlító vallás, mint önálló tudományág, napról-napra igazolja a szabadelvű kritika azon elvét, hogy a biblia nem kizárólagosan ihletett könyv, hanem igen gyakran ma már könnyen bebizonyítható idegen befolyások hatása alatt áll. Egyiptom, Phönícia, Perzsia, Görögország gazdag mythológiáinak egyes vonásai nem ritkán találhatók az ó-testamentomban, mely alapját képezi az új-testamentomnak még az orthodoxia szerint is. Az új-testamentom viszont a héber gondolkozás és a görög bölesézet könnyen fölismerhető sajátásaiban bővelkedik.

A liberális kritika fönebb említett és még számos más képviselői bizonyára találnak módot arra, hogy nézeteik és elveik érvényesülhetésének jogezimet szerezzenek, mert mindazt, a mit állítanak, történelmi, lélektani és physikai érvekkel is tudják támogatni, már pedig ilyen érvek ma hatásosabbak a támadók fegyverei ellen, mint elavult módszerek.

Nem kis érdem tudható be végül, a liberalismus nevében azoknak a férfiaknak, kik az új elveket az egyházi szószékről népszerűbb irányban is terjesztik. Angliában ők is szép számmal vannak képviselve, de kétségtelen, hogy mindenikök fölött áll, sőt egész Angliában ma a legkitünőbb egyházi szónok Stopford A. Brooke londoni lelkész. Sokáig mint az angol hivatalos egyház tagja, a a királyné káplánja volt; de épen tudományos miveltségénél fogva az új irányzat őt is hívének hódította, s e miatt kénytelen volt otthagyni előkelő állását. Mindez azonban semmit sem vont le népszerűségéből és beszédeinek értékéből, sőt ezek iránt az érdeklődés még fokozódott. Hatásának egyik varázsa külső megjelenésében rejlik. S érezes hangja az erős meggyőződést a leghatásosabban közvetíti a hallgatók lelkéhez. Előadása, épen mint irány, nagyon egyszerű, s mindaz a mit mond, közvetlen hat a lélekre. Stopford Brooke továbbá széles miveltségű ember is. Egyházi beszédeinek számos kötetén kívül, több tanulmányt írt az angol költőkről, kiknek műveiben a vallásos elemet veszi bírálat alá. Egyházi beszédeiben nagyon ritkán foglalkozik dogmával, inkább az emberiséget általánosan érdeklő igazságokról szeret elmélkedni, melyeket a legrövidebb mondatokban közvetit hallgatóinak. Iránya is ugy beszédeiben, mint más irataiban, nagyon egyszerű: Vissza a természethez és természetességhez, melyből Jézus és az emberiség legna-

gyobb prófétái merítették, mert csak ott találjuk meg teljes közvetlenségében az Istenséget, mint a hit alapját. Mindaz a mit a hit alapjának tekintünk, csak az egyéni lélekben fejlődhetik igazán üdvözítő hatásúvá, mert a szeretet érzésének kapesán csak az áll szemtől szemben, teljes közvetlenségben az isteni szerető lélekkel. Ez alkotja Jézus vallásrendszerének is lényegét, s csakis ez lehet az emberiség általános vallása, mert vonásai megvannak minden egyes ember lelkében.

Ilyen elvek alapján halad a liberalizmus ezéjja felé, ma élő angol szószólóinak élén Stopford Brooke-kal, ki kétségtelenül igen sok lelket hódított meg elveinek. S mindaz, a mi még e részben a letett alapok nyomán fejlesztésre vár, ilyen férfiak kezében szép reményekre jogosít.

A lélek csak úgy gazdagodhatik hitében, ha az a mit befogadnia kell, egyszerű és igaz, mert a hit csak közvetlen utakon veszi táplálékait; s mindaz, a mi e világban állandó, csak egyszerűségben és igazságban maradhat az, mert egyik alaperő sem ösmer kiváltságot, különlegességet semmiben, hanem csak jogot és az arra visszaható kötelességet.

Bármely orthodoxia is hiában védelmezi az előbbi elveket, mert ellene szól minden, mit a lélek teremtő erejétől, Istenétől megtanul. Az angol orthodoxiának is az a legnagyobb gyöngéje, hogy határokat szab az egyéni lélek szabad megnyilvánulásainak; az angol liberalizmusnak pedig legnagyobb erőssége az, hogy a hitéletre vonatkozó összes dolgokat az egyéni lélek szabad bírálatára boesátja; a tudományok föllendülése által fölkeltett mai gondolat-irányzatokat ismerő lélek előtt pedig nem kétséges dolog, hogy melyik félnek van nagyobb reménye a jövő *győzelemre*.

LŐFT ÖDÖN.

Szentábrahámi könyvéből.¹

(Az Isten egysége. Az előre elrendelés. A szabadakarat. Jézus Krisztus ember-
volta és istenfisúsága. A zsinat. Befejezés).

I. Rész. I. Fejezet.

37. §. *Az Isten egy.* Miután Istennek különböző *tulajdonságait* megvizsgáltuk, hátra van még az *ő egysége*, melyet első helyen említettünk volna, tudva, hogy a legtökéletesebb Lénynek, kire csak a legfőbb tulajdonságok illenek, szükségképen *egynek* kell lennie, a mit a szentírás számtalan helyeken bizonyít (5 Móz. 6, 4; Márk 12, 29; 1 Kor. 8, 6; 1 Tim. 2, 5; Gal. 3, 20; Ézsa. 45: 5, 6, 21, 22).

38. §. *Miként?* Egy pedig az Isten: *a)* oly egyszerű egységnek fogva, melynél különbet gondolni sem lehet. *b)* Úgy, hogy sem övele egyenlőt nem ismer (Ézsa. 46, 9; 44: 10, 11; 2 Sám. 7, 22; 1 Kir. 8, 60); innen mondatik *egyetlen egynek és egyedülvalónak* (Ézsa. 38, 16; 5 Móz. 32, 39; Ján. 17, 3) és *magasságosnak* (Ézsa. 14, 14; 1 Móz. 14, 18; 5 Móz. 32, 8; Zsolt. 8, 3).

39. §. *Mint egyedül legfőbb.* Azonban a szentírás *Isteneket* is említ (Zsolt. 49, 1; 5 Móz. 10, 17; Zsolt. 81: 1, 6; Ján. 10: 14, 15), de úgy ezen helyekből, mint 1 Kor. 8: 5, 6. v.-ből is bizonyos, hogy *egy* a legfőbb Isten, mert mindannyian *őtöle* függenek s *töle* nyerték istenségüket (Zsolt. 81, 6); ép így mondja az írás Istent *egyedül jónak* (Luk. 18, 19), *szentnek, erősnek* (1 Sám. 2, 2), *hatalmasnak, boldognak* (1 Tim. 6, 15), *halhatatlannak* (1 Tim. 6, 16). Ezzel nem ellenkezik az, hogy vannak mások is jók (Péld. 18, 22; Luk. 6, 45), szentek (Mát. 7, 6; Róm. 7, 12), erősek (1 Móz. 32, 28; Zsolt. 53, 5), hatalmasok (Csel. 8, 27; 2 Móz. 18, 21), boldogok (Mát. 5: 3—11). Az angyalok is halhatatlanok ugyan s mi is azok leszünk a feltámadás után (Luk. 20, 36), de az említett jelzők kitünő értelemben véve a legfőbb Istenen kívül senkinek se tulajdoníthatók.

40. §. *Ő az Ur Jézus Krisztus Istene és Atyja.* Ez az egy és legfőbb lény pedig az, a ki az Ur Jézus Krisztus *Istenének és Atyjának* nevezetik (Ján. 17, 3; 1 Kor. 8, 6; 15, 24; 2 Kor. 1: 2, 3; 11, 31; Éf. 1: 3, 17; 4, 5; 5, 20; Róm. 5, 10; 15, 6; Gal. 1, 3; Thess.

¹ A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint. Latin nyelvből fordította Derzsi Károly, unitárius gymn. tanár. Kiadta az unitárius egyház képviselő tanácsa. Kolozsvár. Nyom. Gámán J. 1899. — E műből közöljük e részleteket. Szerk.